

Yeganə Əziz qızı Hacıyeva
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yeganahaji@gmail.com

Xülasə

Məqalədə İranda uzun müddət siyasi təzyiqlərə məruz qalmış, ağır iqtisadi şərtlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış, milli və insani hüquqları tapdanan etnik və dini azlıqların əksəriyyətinin vəziyyətindən bəhs olunur. İranda mövcud olmuş rejimlər fars etnik qrupunun üstünlüyünü vurğulamaq və onun fars dilini yeganə rəsmi dil etmək yolu ilə vahid İran milləti formalaşdırmağa çalışıblar. Etnik azlıqların istənilən narazılıqları separatizm kimi qiymətləndirilir və mərkəzi hökumət tərəfindən sərt müqavimətlə qarşılaşır.

Açar sözlər: İran, ayrışçılıq, etnik, milli, azlıq, hüquq.

Abstract

The article discusses the situation of the majority of ethnic and religious minorities in Iran, who were subjected to political pressure for a long time, had to live in difficult economic conditions, and how their national and human rights were violated. The regimes that have existed in Iran have tried to form a single Iranian nation by emphasizing the superiority of the Persian ethnic group and making its Persian language the only official language. Any dissent from ethnic minorities is viewed as separatism and met with stiff resistance by the central government.

Key words: Iran, discrimination, ethnic, national, minority, law.

İranın siyasi səhnəsi son onilliklərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalıb. Bu dəyişikliklərdən ən önəmlisi İslam İnqilabı və 1979-cu ildə monarxiyanın devrilməsi və İslam Respublikasının yaranması olmuşdur. İranda uzun müddət siyasi təzyiqlərə məruz qalmış, ağır iqtisadi şərtlərdə yaşamaq məcburiyyətində qalmış, milli və insani hüquqları tapdanan etnik və dini azlıqların əksəriyyətinin vəziyyəti

isə dəyişməz qaldı. İranın yerləşdiyi coğrafi mövqe burada mövcud olan etnik məsələnin bir sıra amillərini anlamaq üçün əhəmiyyətlidir. İran siyasi elitasının mərkəzləşdirmə siyasəti və yaranmış vəziyyətdən yararlanən xarici müdaxilə etnik gərginliyi daha da kəskinləşdirir.

İranda hakim qüvvələrin etnik azlıqlarla bağlı siyasəti XX əsrin ilk onilliklərindən bəri dəyişməz qalmışdır. İranda mövcud olmuş rejimlər fars etnik qrupunun üstünlüyünü vurğulamaq və onun fars dilini yeganə rəsmi dil etmək yolu ilə vahid İran milləti formalaşdırmağa çalışıblar. Digər etnik qruplar aşkar fiziki və mədəni repressiyalarla üzləşiblər. Müəyyən zamanlarda bəzi etnik azlıqların nümayəndələri hakimiyyət strukturlarında təmsil olunsalar da bu onların mənsub olduğu etnik qrupun müsbət təşviqi və ya təmsil olunması ilə deyil, daha çox fərdin yuxarıya doğru hərəkətilik yolu ilə olmuşdur (3).

Etnik azlıqların istənilən narazılıqları separatizm kimi qiymətləndirilir və mərkəzi hökumət tərəfindən sərt müqavimətlə qarşılaşırdı. Məktəblərdə öz dillərini təbliğ etməyə çalışan Azərbaycan türklərinə və kürdlərə göstərilən müqavimət bunu yaxşı nümayiş etdirir. Əhalisinin təxminən yarısının qeyri-farslardan ibarət olan bir dövlətdə azlıqların hüquqlarının bu cür tənzimlənməsi beynəlxalq hüququn prinsiplərinə də ziddir. Eyni zamanda, İİR-in Konstitusiyasında da qeyri-farsların varlığının, dillərinin və hüquqlarının ümumi şəkildə və məhdud miqyasda da olsa tanınması, bu hüquqların təmin edilməsini tələb etməyə əsas verir. *İran İslam Respublikası konstitusiyasında milli və etnik azlıqların milli hüquqları qismən də olsa təsbit olunub. Əsas Qanunun "Millətin hüququ" adlı üçüncü fəslinə daxil olan 19, 20, 23, 27, 34, 48-ci və b. maddələrində, şuralar haqqında yeddinci fəslin 100 və 103-cü maddələrində İrandakı xalqların hüquqları təsbit olunub. Əsas Qanunun 15-ci maddəsində deyilir: "İran xalqının rəsmi müştərək dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır" (1). Göründüyü kimi, bu sənəddə İranın çoxmillətli, çoxdilli bir ölkə olması etiraf olunmuş, milli ədəbiyyatın tədrisi, milli dillərin kütləvi informasiya vasitələrində işlədilməsi hüququ qeyd edilmişdir. 15-ci maddə İrandakı xalqlardan yalnız farsların dilinə dövlət dili statusu vermiş və fars dilini xüsusi imtiyazla təmin etmiş oldu. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, bu maddə İİR konstitusiyasının 19 və 20-ci maddələrinin ruhuna, mahiyyətinə ziddir. Eyni zamanda, əhalisinin yarısından çoxu fərqli xalqlardan formalaşmış bir ölkənin birdən çox rəsmi dilinin olması vacibliyi müasir beynəlxalq hüquq tərəfindən də tənzimlənir (13, 14, 15, 16, 17, 18, 19). 19-cu maddə ("İran xalqı hansı etnik qrup və qəbilədən olmasından asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdir, rəng, irq, dil və bu kimi amillər kimsəyə üstünlük vermir") ölkədəki xalqlara bütün cəhətlərdən bərabərlik vəd edir, heç bir xalqa ayrıca imtiyaz vermir. Əslində çoxmillətli bir dövlətin konstitusiyasında əhalinin 50 faizdən bir qədər az hissəsini təşkil edən xalqın dilinin rəsmi dil olaraq tanınması həmin ölkədə yaşayan digər xalqlara qarşı assimilyasiya və ayrı-seçkilik siyasətinin qanuni əsasını hazırlayır. İrandakı etnik və milli azlıqlar məsələsi araşdırmaya cəlb edilərkən, ilk növbədə bu ölkənin etnik mənzərəsi barədə məlumata ehtiyac var. Ona görə də İrandakı xalqlar barədə qısa məlumatı təqdim edirik...*

Azərbaycan türkləri. İranda Azərbaycan türklərinin sayı müxtəlif hesablamalara görə, dəyişir. BMT-nin etnik azlıqlara dair 1997-ci il hesabatında İranın ümumi əhalisinin 37,3 faizinin azərbaycanlılardan ibarət olduğu göstərilir. Bu qurumun 2002-ci il hesabatında azərbaycanlıların 30 milyondan çox olduğu qeyd edilir. 2002-ci ildə İranın əhalisi 66,4 milyon idi və azərbaycanlılar əhalinin təxminən 45,11 faizini təşkil edirdi. Beynəlxalq Dilçilik Mərkəzinin nəşri olan "Etnologiya"nın 2005-ci il nəşrində isə azərbaycanlıların sayı 23,5 milyon, farsların sayı isə 22 milyon kimi verilmişdir. 2012-ci il yanvarın 18-də İranın xarici işlər naziri Əli Əkbər Salehi Türkiyəyə səfəri zamanı öz ölkəsində əhalinin 40 faizinin türkdilli olduğunu qeyd etmişdir (2, s. 82-83). Azərbaycan türkləri İranın şimal-qərbində - strateji əhəmiyyətli regionda, Tehrana və mərkəzi hökumətə nisbətən yaxın ərazidə yaşayırlar. Onlar Ərdəbil, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Zəncan, Həmədan, Astara və Qəzvində böyük üstünlük təşkil edirlər. İranda azərbaycanlıların milli istəklərinin inkişafını ləngidən amillərə mərkəzi hökumətlə dini, mədəni yaxınlıq, ortaq tarix daxildir. Fikrimizcə İran azərbaycanlıların milli hüquqları uğurundakı mübarizəsi həmişə məğlubiyyətə düçar olduğu, qanla boğulduğu üçün onların az bir qisminə milli məsələnin həllinin gələcəyinə inamsızlıq yaranmışdı (2, s.253). İran azərbaycanlıları həmişə ikiqat zülm altında olublar. Bir tərəfdən diktatura, digər tərəfdən isə milli zülm amili onların sosial-ideoloji davranışlarının ziddiyyətli və mürəkkəb olmasına gətirib çıxarır. Buna baxmayaraq, İran rejimi tərəfindən azərbaycanlılara qarşı ayrı-

seçkilikdən qaynaqlanan narazılıqlar *milli məsələyə romantik-sentimental baxışları dəyişdirib onu bütün cənublu milli qüvvələrdən ötrü ən aktual ictimai məsələ səviyyəsinə qaldırdı və milli konsolidasiyanı gücləndirdi*. 2006-cı ilin may və iyun aylarında İranda, əsasən də Cənubi Azərbaycandakı ostanlarda baş verən genişmiqyaslı, davamlı iğtişaşlar azərbaycanlıların öz milli ləyaqət, məhdud etno-millî hüquq və azadlıqlarını qorumaq, genişləndirmək əzmində olduğunu nümayiş etdirdi. Belə ki, 12 may 2006-cı il tarixində rəsmi "İran" qəzetində türklərin təhqir olunmasından qısa zaman keçəndən sonra Cənubi Azərbaycanda minlərlə etirazçının qatıldığı nümayişlər zamanı bəzi yerlərdə hökumətin silahlı qüvvələri ilə aksiyaçılar arasında qarşıdurmalar belə baş verdi (2, s.267). Hazırda azərbaycanlıların siyasi fəaliyyətinin əsas istiqaməti İranda Azərbaycan dilindən istifadə hüququnun təsbit edilməsi və reallaşdırılmasıdır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan elmi ictimaiyyəti İran türklərinin mübarizə tarixinə dair müəyyən informasiyalara malik olduğundan bu kiçik məqalədə geniş məlumat verilməsini məqsəduyğun hesab etmədik.

Kürdlər. İranın kürd əhalisi Kürdüstan, Kermənşah, Qərbi Azərbaycanda yaşamaqla təxminən 5.5 milyon nəfəri təşkil edir (4, s.346). Kürd problemi bir etnosiyasi problem olaraq XIX-cu əsrdə ortaya çıxdı, XX-ci əsrin əvvəllərində İran dövlətçiliyinin maksimum dərəcədə zəifləməsi, İranın Böyük Britaniya və Rusiyadan asılı vəziyyətə düşməsi şəraitində formalaşdırıldı və inkişaf etdirildi.

İran kürdlərinin müstəqillik uğrunda mübarizəsi II Dünya Müharibəsinin sonunda, Böyük Britaniya və SSRİ kürd hərəkatından siyasi məqsədləri üçün istifadə etdiyi zaman bir qədər də inkişaf etdi. SSRİ də kürd müqavimət hərəkatının demokratik qanadının fəallaşmasına kömək göstərirdi və nəticədə 1946-cı ilin sonunadək 11 ay mövcud olan Mahabad Respublikası yaradılmışdı. Hazırda kürd problemi də İranda ən aktual problemlərdən biri olaraq qalır. İran hakimiyyət orqanlarının "kürd separatçılığı" adlandırdıqları etnik müqavimətə qarşı amansız repressiyalar həyata keçirənlər də buna paralel olaraq İran hakimiyyəti kürdləri də ölkənin siyasi həyatına cəlb etməyə çalışır. İlk siyasi azadlıqlar Seyid Məhəmməd Xatəminin (1997-2005) İran İslam Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə kürdlər üçün elan etdiyi "sivilizasiyaların dialoqu" kursu çərçivəsində verildi. Elə bu zaman kürdlərə İran Məclisinə 40 nümayəndə seçmək hüququ verildi. Üstəlik, bir sıra etnik kürdlər prezidentin və hökumətin müşaviri oldular, mənşəcə kürd Abdallah Ramezanzadə İran Kürdüstanının valisi təyin edildi. Kürd mili hərəkatını fərqləndirən mühüm xüsusiyyətlərindən biri İran dövlət strukturunda təmsil olunan nümayəndələrin də xalqın mövqeyindən çıxış etmələridir. Məsələn, 2001-ci ilin sentyabrında sünni kürdlərin kompakt yaşadığı Kürdüstan əyalətindən olan altı Məclis üzvü bölgə sakinlərinin ehtiyacları ilə tanış olmayan bir şiə farsının sözügedən əyalətə növbəti qubernator təyin edilməsinə etiraz əlaməti olaraq mandatlarından imtina etmişdilər. Bu barədə həm baş nazirə, həm də prezidentə şikayət etmişdilər. Ancaq bu, heç birmənalı nəticəyə gətirib çıxarmadı. Kürdlərin İran dövlətinin siyasi həyatında fəal iştirakına dair bir başqa addım da 2004-cü ildə keçirilmiş parlament seçkiləri, 14 iyun 2013-cü il tarixində təşkil edilmiş prezident seçkiləri hesab edilə bilər (5). İran Kürdüstanının aparıcı siyasi qüvvəsi, hazırda qanunsuz fəaliyyət göstərən və Ayətullah Xomeyninin 1980-ci ildə verdiyi fərmanla qadağan edilən İran Kürdüstanının Demokratik Partiyasıdır (DPİK). Bu qurum İraq Kürdüstanının paytaxtı Ərbil şəhərində fəaliyyət göstərir. Partiyanın əsas tələbi "İranın federallaşması" ilə yanaşı, İran kürdlərinin milli statusunun rəsmi tanınması və təhsil sistemində və inzibati aparatda kürd dilinin istifadəsinə icazə verilməsidir. Bu partiya sözdə İranın ərazi bütövlüyünü tanıyır və kürdlər üçün özünüidarə tələb edir (6). 4 aprel 2003-cü ildə qurulan Kürdüstan Azad Həyat Partiyası (PJCK- "Pijak") da diqqəti çəkir ki, bu təşkilat Türkiyədə qadağan edilmiş, terrorçu kimi tanınmış Kürdüstan İşçi Partiyasının (PKK) İran qolu hesab edilir və yalnız silahlı mübarizə metodlarına üstünlük verir.

İran kürdlərinin hüquqları uğrunda mübarizə aparan digər bir siyasi qüvvə Komala ittifaqıdır. Demokratik Partiya kimi Komala da şifahi olaraq İranın ərazi bütövlüyünü tanıyır və İranın federallaşmasının tərəfdarıdır.

Ərəblər. Ərəblər İranın cənub-qərbində, əvvəllər Əl-Əhvaz adlanan Xuzistan əyalətində yaşayırlar. Sayları 2 milyondan çoxdur (4, s. 353). İranın ərəb əhalisi arasında ilk millətçilik meyilləri XX əsrin 50-ci illərində yaranıb. Ərəb əhalisinin mərkəzi hakimiyyətə qarşı silahlı mübarizəsinin zirvəsi 1979-cu ildə yeni hökumətin yerli əhalinin özünüidarəni və ənənəvi həyat tərzini qorumaq tələblərini rədd etdiyi zaman baş vermişdi. Bu tələblər İran ərəblərinin hərəkatını nəzarətdə saxlamağa çalışan İraqa artan müharibə təhlükəsi ilə birləşərək, İran hakimiyyətinin əhəmiyyətli güzəştlərə getməsinə və ərəbləri etnik qrup kimi tanımasına

səbəb oldu (7, .s.18). Hazırda ərəb əhalisinin əsas narazılığı iqtisadi məsələlərlə bağlıdır, yəni Xuzistanın ciddi neft və qaz ehtiyatlarına malik olmasına baxmayaraq, burada yaşayan etnik ərəblərin hasil olunan neftdən rifahları üçün faktiki olaraq heç töhfə ala bilməməsidir. Eyni zamanda, karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı prosesinin köhnəmiş avadanlıqlarla həyata keçirilməsi nəticəsində ətraf mühitin çirkləndirilməsi də kütləvi narazılığın komponentlərindəndir. Xuzistanın bütün cənub-qərb İranın iqtisadiyyatının "lokomotivi" olmasına, ən böyük neft-kimya və neft emalı zavodlarının və terminallarının orada yerləşməsinə baxmayaraq, bu bölgədə işsizliyin yüksək səviyyəsi də etirazların güclənməsinə səbəb olur.

2005-ci il Əhvaz hadisələri ölkədə mövcud olan dərin etnik ziddiyyətləri üzə çıxardı. Daha sonra, 2011-ci ildə Xuzistanda - "Ərəb baharı" dalğalarından biri çərçivəsində 2005-ci ilin aprel hadisələrinin ildönümü şərəfinə ərəb əhalisinin nümayişləri keçirildi. Ərəblərin mərkəzi İran hökuməti ilə mübarizəsinin nəticəsində onlar milli-mədəni tələblərinin müəyyən bir hissəsinin reallaşdırılmasına nail oldular. Üstəlik, ərəb dili bütün İran İslam Respublikasında qanuniləşdirilib və dövlət dininin dili kimi tanınıb. Bu dildə nəşrlərə, eləcə də televiziya və radio proqramlarının yayımına icazə verilir. Son illərdə ərəblər dövlət xidmətinə və orduya getdikcə daha çox cəlb olunurlar (7, s.20).

Bəluclar. İranda yaşayan bəlucların sayı təxminən 1,5 milyon nəfərdir. Əsasən Sistan və Bəluclistanda cəmləşmişlər (9). Bir tərəfdən sünni məzhəbə malik olduqlarına görə mərkəzi hökumətlə dini zəmində qarşıdurma, digər tərəfdən isə İİR inqilab komitələrinin və İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun nümayəndələrinin etnik bəlucların daxili işlərinə qarışması vəziyyəti daha da gərginləşdirir (7, s.21). Dini komponentlə yanaşı, Bəluc xalqı ilə mərkəzi İran hökuməti arasındakı qarşıdurma bir sıra iqtisadi problemlərdən də qaynaqlanır. Çünki bəlucların yaşadığı əyalət İranın iqtisadi cəhətdən ən geridə qalmış bölgələrindən biridir.

Hazırda bölgədə sünni bəlucların hüquqları uğrunda mübarizə aparan əsas qrup 2003-cü ildə Abdülməlek Riqi tərəfindən yaradılan Cundullahdır. İran hökuməti Cundullahı Əfqanıstan və Pakistandan tiyək tədarük etməkdə, həmçinin ABŞ, Britaniya və İsrail kəşfiyyatı ilə əlaqələrdə ittiham edir. 2006-cı ilin ortalarında Abdülməlek Riqi İranda bəlucların və ümumən sünnilərin maraqlarını qorumaq üçün silahlı mübarizə üsullarından istifadə edilməsinə haqq qazandırdığını bəyan edib. Fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində Cundallah çoxlu terror aktları həyata keçirib (10). Qeyd edək ki, Bəluc milli hərəkəti xaricdən, xüsusən də Pakistan və Əfqanıstandan güclü təsirlərin altında inkişaf edir. Pakistanın İslam İnqilabından qaçan bəlucilərə sığınacaq verdiyi və onların İran ərazisində təxribat işləri aparması üçün bölmələr yaratdığı iddia olunur. Əfqanıstana gəlcə, Əfqanıstan-Pakistan sərhədində "qeyri-sabitlik kəmərlərini" qorumaqdan faydalanan Taliban və Əl-Qaidə Bəluc millətçilərinə yardım göstərir və bundan təlim düşərgələri yaratmaq, döyüşçüləri daşımaq, silah daşımaq üçün istifadə edirdilər. Bəluclar heç vaxt özlərini İran xalqının ayrılmaz hissəsi hesab etmirlər ki, bu da bəzi xüsusi xidmətlərin, həmçinin ABŞ-ın bu separatizmdən İrana qarşı istifadə etmək üçün onlara olan marağını artırır (11).

Lorlar. İranın cənub-qərbində, yəni Luristan və Fars əyalətlərində yaşayan digər etnik qrup lorlardır. İranda bu etnik qrupun sayı təxminən 5 milyon nəfərdir (12). Lorlar İslamın şiə məzhəbindəndirlər. Onların arasında müxtəlif məzhəblərin tərəfdarları da var. Lorlar güclü qəbilə hakimiyyətinə malik etnik qrupdur. Onlar bir neçə böyük tayfaya bölünürlər: Bəxtiyari, Koxgiluyə və Buerahmad, Mamasandi, Lorestani və s. Feodal-xan anarxiyasına qarşı mübarizə aparan Rza şahın dövründə qəbilə torpaqları dövlət mülkiyyəti elan edilərkən, lorların zorla oturaq həyata keçirilməsinə başlandı (20). Rza şahın taxt-tacdan getməsi və yerlərdə mərkəzi hökumətin zəifləməsindən sonra torpaqlara zorla təhkim olunan bir çox lor ailələri yenidən köçəri həyat tərzinə keçdilər. Bunun nəticəsidir ki, köçəriliyin məişət xüsusiyyətlərindən doğan müstəqilliyə meylli olan köçəri tayfa başçıları yenidən nisbi azadlıqlar əldə edibmişdilər. İranda demokratik hərəkətlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün dəfələrlə lor tayfalarından istifadə etməyə cəhd edən ingilislərin dəstəyi ilə lor xanları özlərini yenidən müstəqil hökmdar kimi hiss edirdilər (Neçənci illərdə). Hazırda da İranın cənub-qərbindəki lor hakimləri oradakı şəhristanların yenə də ən böyük xanları və bəyləri olaraq qalırlar. Onların qoşunları, vergiləri və s. var. Lor xanları öz feodal hakimiyyətini saxlamaq üçün köçəri əhalinin mədəni geriliyindən istifadə edirlər.

İİR-in panfarsist dairələrinin təkidi ilə konstitusiyadakı məhdud hüquqların reallaşdırılması təmin edilməyib. Dövlət etnik dillərin KİV-də işlənməsinə mane olmasa da, onların ana dilində milli ədəbiyyatın tədrisini də təşkil etməyib. Bu siyasəti əsaslandırmaq üçün müxtəlif arqumentlərdən istifadə edilir. Məsələn,

Azərbaycan türklərinin şiə məzhəbli olduqlarından farslarla eyni ümmət təşkil etmələri Azərbaycan dilinin statusunun məhdudlaşdırılmasında əsas argument kimi irəli sürülür. Yəni Azərbaycan türkləri ayrıca xalq kimi nəzərə alınmır və farslarla eyni hümmət hesab olunur.

Etnik dillərin nüfuz dairəsinin məhdudlaşdırılması siyasəti sünni məzhəbli kürdlərə münasibətdə də tətbiq edilir. Kürdüstandakı məktəblərdə kürd dilinin tədrisindən imtina edilib, çap və elektron mediada kürd dilinin istifadəsi məhdudlaşdırılıb və 1979-cu ildən bəri kürdcə proqramlar üçün efir vaxtı kəskin şəkildə azaldılıb.

Bəhai icmaların isə hakimiyyət qüvvələri tərəfindən təqib olunurlar. (iqtibas tap)

Dini azlıqlara münasibətdə isə siyasət birxətli deyil.

Etnik və milli azlıqların ana dillərindən istifadə separatizm təhlükəsi hesab edilsə də bəzi qeyri-müsəlman etnik azlıqlara bu istiqamətdə məhdudiyyətlər tətbiq edilməyib. Qeyd edək ki, İranda tanınmış dini azlıqlara (zərdüştilər, yəhudilər və xristianlar) etnik azlıqlarla müqayisədə daha böyük güzəştlər verilib. Bundan başqa, dini azlıq icmaları öz dillərindən istifadəyə o qədər həvəsləndirilib ki, 1990-cı illərin ortalarında yevangelist -protestant icmalarına dövlət orqanları öz xidmətlərini rəsmi fars dilindən başqa, digər dildə ə yerinə yetirmələrini əmr ediblər (91).

İİR hakimiyyəti dini icmalara sözügedən güzəştlərin tətbiqinin, etnik azlıqlara eyni güzəştlərin şamil olunmamasının səbəblərindən biri kimi "İslam icması vahid millətdir" argumentini qoyur. İslam anlayışına görə, müsəlman cəmiyyətində milli fərqlər ola bilməz, buna görə də müxtəlif etnik mənşəli müsəlmanlar ayrı millət hesab edilmir, bununla da onların siyasi hüquqlarının həyata keçirilməsi sıfır səviyyəsinə endirir. Zənnimizcə, əsas səbəb tanınmış üç dini (zərdüştilər, yəhudilər və xristianlar) icmanın cəmiyyət etibarilə təhlükə törətməyəcək səviyyədə azlıq təşkil etməsidir. Onların ən böyüyü olan xristianlar İranın ümumi əhalisinin 0,25%-dən azını təşkil edir. Buna görə də, onlar İslam Respublikası sistemi üçün heç bir siyasi təhlükə yaratmırlar. Üçüncüsü, etnik azlıq qruplarından fərqli olaraq, həmin icmaların yaşadıkları yerlərdə İranın sərhədləri boyunca onunla qonşu olan ölkələrdə müştərək dini etiqada malik əhali yaşamır. Maraqlıdır ki, belə güzəştlər sünni və bəhəyi icmalarına münasibətdə tətbiq edilmir, hətta bu inancın daşıyıcıları təzyiqlərə məruz qalırlar. (iqtibas tap)

Göründüyü kimi, etno-milli hüquqlar, bəzi hallarda etiqad azadlıqları çox məhdud şəkildə təmin olunur. İran İslam hakimiyyəti dövlət-millət quruculuğu siyasətini yeni şəraitdə köhnə və aşağıda qeyd edilən vasitələrlə davam etdirir:

- qeyri-fars dillərin funksiyalarının genişləndirilməsinin qarşısının alınması;
- qeyri-fars dillərin leksik-qrammatik strukturunun dəyişdirilməsi;
- əhalinin savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi adı altında əslində milli və etnik azlıqların assimilyasiya siyasəti;
- bölgələrin etnik mənzərəsinin dəyişdirilməsi, etno-milli bütövlüyün inzibati, iqtisadi və s. əsasını zəiflətmək;
- bəzi dini icmalara qarşı din pərdəsi altında əsassız təzyiqlər.

Etnik məsələnin "həlli" ilə bağlı məsələlər Xatəminin (1997-2005), Ruhaninin (2013-2021) prezidentliyi dövründə gündəmə gətirilsə də, bu sahədə həlledici, konkret addımların atılması müşahidə olunmayıb. Hadisələrin 2005-ci ildən sonrakı inkişafı göstərir ki, İİR-in hakim paniranist qüvvələrinin İranda qeyri-farsların milli şüurunu kosmopolitləşdirmək cəhdləri əks-nəticələr doğuraraq onların milli özünüdərk prosesinin dərinləşməsinə, etno-milli hüquqlar uğrunda mübarizənin daha çox milli-siyasi yöndə davam etməsinə rəvac verir. Məsələn, 2006-cı ilin may hadisələri İranda mövcud rejimə Azərbaycan məsələsinin, o cümlədən İrandakı türklərin ana dilinin statusu probleminin gözərdi ediləcək bir məsələ olmadığını göstərmişdi. İran hökuməti sürətlə siyasiləşən milli hərəkəti zəiflətmək üçün fəaliyyətini müxtəlif istiqamətlərdə genişləndirmişdi. Hakimiyyət milli qüvvələrə qarşı repressiyalardan tutmuş, problemin "həlli" ilə bağlı rəsmi siyasi gedişlərə qədər müxtəlif vasitələrə əl atmışdı və taktika indi də davam etdirilir.

Dövlətin milli münasibətlər sahəsindəki siyasəti, həmin istiqamətdə verdiyi vədlər və gördüyü tədbirlər məsələnin köklü şəkildə həllinə deyil, həmin sahədə yaranan gərginliyin zəiflədilməsinə yönəldiyindən qeyri-farsların bu istiqamətdə mübarizəsinin davam etməsi qaçılmazdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İran İslam Cümhuriyyətinin əsas qanunu. – Bakı: “Qızıl Şərq”, 1993. – 96 s.
2. Hacıyeva Y. “İran İslam inqilabından sonra cənubi azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi (1979-2005-ci illər)”. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2017, 305 s.
3. Nazila Ghanea-Hercock, Ethnic and religious groups in the Islamic Republic of Iran: Policy suggestions for the integration of minorities through participation in public life (University of London, Institute of Commonwealth Studies), p.2
4. И.В. Рыжов, М.Ю. Бородин (Нижний Новгород) Этнические проблемы в современном Иране.
5. Жигалина О.И. Иран и иранские курды // ru.journal-neo.org/2013/09/14/rus-iran-iiranskie-kurdy/.
6. Исторические корни борьбы курдов за независимость // www.mashreghnews.ir.
7. Балашов Ю.А., Камраков А.А., Рыжов И.В. Роль этнических меньшинств, этноконфессий, диаспор и разделенных народов в политическом процессе государств Ближнего и Среднего Востока. Н. Новгород., 2007. с. 18 – 19.
8. Народы Ирана: лурь и бахтияры // lib7.com/aziatyya/393-lyru-batiaru-iran.html.
9. Iran: Ethnic and religious minorities // www.fas.org/sgp/crs/mideast/RL34021.pdf.
10. Нечитайло Д.А. Огненная дорога к независимому Белуджистану // www.ng.ru/ng_religii/2010-01-20/5_beludjistan.html.
11. Хади Озма, Алиакбар Бадири. Анализ угрожающих политической стабильности и безопасности элементов в административно-территориальной системе Ирана. Барнамеризи ва амайеш-е фаза. 2012. Том 15, № 4. с. 68.
12. Central Intelligence Agency (CIA) — The World Factbook: Iran population // www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html.
13. <http://migration.gov.az/images/pdf/22c74086f1453974981f0cb446403cf4.pdf>;
14. http://www.jlc.gov.az/Law/Umumdunya_IH_Beyannamesi.pdf
15. www.un.org/ru/documents/charter/ Устав Организации Объединенных Наций и статут Международного суда. Департамент Общественной Информации. Нью-Йорк, Организация Объединенных Наций, 1993, 96 с.
16. www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/colonial.shtml
17. www.osce.org/ru/mc/39505
18. www.clb.az/files/mv/4.pdf Azərbaycanlı milli varlığımızın aynasıdır ("21 fevral – Anadili günü" nəşr olunmuş metodik vəsait). Bakı, 2010, 26 s.
19. <http://archive.today/6Tn9#selection-192.1-200.0>
20. Народы Ирана: лурь и бахтияры // lib7.com/aziatyya/393-lyru-batiaru-iran.html.